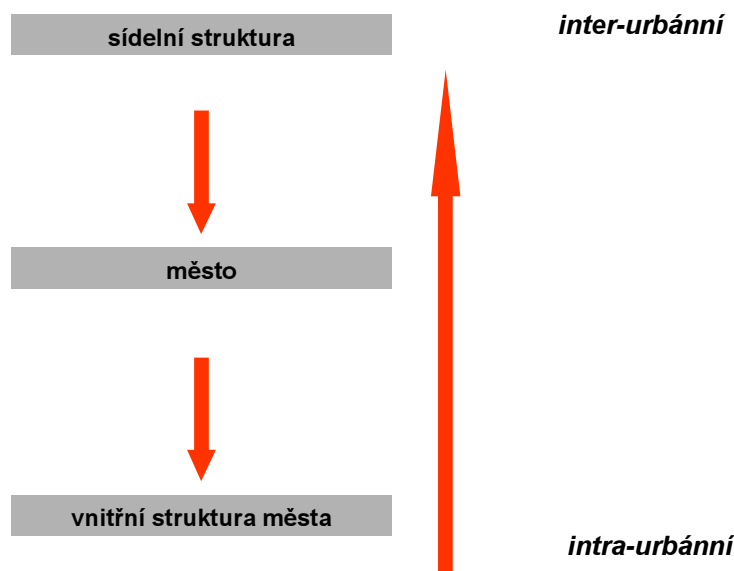

HUMÁNNÍ GEOGRAFIE ročník I.

GEOGRAFIE SÍDEL, URBANIZACE

Měřítka studia

obr. 1: předmět studia sídelní geografie a geografie města

Geografie sídel a geografie města jsou často v angloamerické geografii souhrnně označovány jako „**urban geography**“. V předmětu studia obou dílčích disciplín lze najít rozdíly. Zatímco geografie sídel zkoumá prostorové uspořádání a vztahy mezi jednotlivými sídly, předmětem studia geografie města je samotné sídlo (město) a jeho vnitřní struktura. Jinými slovy geografie sídel zkoumá **systém osídlení**, geografie města zkoumá **město jako systém**. V obou případech se jedná o syntetickou disciplínu zahrnující poznatky z celé řady geografických i jiných subdisciplín (např. ekonomická geografie, geografie obyvatelstva, plánování, apod.).

Městské revoluce

Rozvoj (městských) sídel lze rozdělit do několika fází oddělených významnými kvalitativními předěly – „městskými revolucemi“.

Rozvoj měst byl možný až v okamžiku, kdy zemědělství dosáhlo takové úrovně **nadprodukce**, která umožnila existenci skupin obyvatelstva nezabývajících se přímo zemědělskou výrobou. První městskou revoluci proto můžeme rámcově zasadit do období tzv. neolitické revoluce (5 000 př. n. l.), která na Blízkém východě umožnila vznik prvních měst. Druhou městskou revoluci pak můžeme ztotožnit s průmyslovou revolucí probíhající od konce 18. století.

Pre-industriální město

Jde o město před počátkem průmyslové revoluce (předindustriální). Tato města se vyznačovala ve srovnání s ostatními tehdejšími sídly větší hustotou obyvatelstva a existencí složitější sociální struktury. Významným znakem byla existence tříd, které se nezabývaly zemědělstvím (velikost takových tříd však byla velmi malá a významně závisela na efektivitě zemědělské produkce). Pre-industriální města plnila funkci správních a tržních středisek (vznikala však i města, která byla čistě náboženskými nebo politickými centry – Peking, Váránásí). Města byla poměrně malé velikosti – populace jen málokterého pre-industriálního města přesahovala 100 000 obyvatel (Např. v roce 1300

před Kristem byly Théby jedním z největších měst – jejich velikost přitom nepřesahovala 100 000; ve stejné době se odhaduje, že existovalo pouze okolo 20 měst s vyšším počtem obyvatel než 20 000; v pátém století BC Babylón dosáhl hranice 250 000 obyvatel; v prvním století po Kristu Řím dosáhl 650 000 obyvatel). Tehdejší města dosahovala naprosto disproporčních velikostí vzhledem k ostatním sídlům. Růst počtu obyvatel pre-industriálního města byl velmi pomalý (dáno vysokou mírou porodnosti, ale i úmrtností a nízkým výkonem zemědělství).

Mezi předpokládané oblasti vzniku ranných městských civilizací bývají zařazovány např. Mezopotámie, údolí Indu, severočínské pláně, střední Amerika, centrální Andy a jihozápadní Nigérie.

V prostředí Evropy měl městotvornou funkci zejména dálkový obchod. Ranná evropská urbanizace je spojena především s římskou říší (osa Londýn - Oděsa). Městské jádro se potom přesunulo do mediteránní oblasti. Na počátku 16. stol. se ekonomické jádro přestěhovalo z Benátek do Antwerp a Amsterdamu, pak dále do dolního údolí Rýna (1500 - 1800). V podstatě všechny evropské regiony hrály v průběhu pre-industriální historie roli urbánních jader, s výjimkou východní Evropy.

Industriální město

Na přelomu 18. a 19. století technologické změny nejprve v textilním a posléze i v dalších průmyslových odvětvích začaly radikálně ovlivňovat další utváření městského systému. Nově vznikající textilní průmysl se v podobě manufaktur koncentroval nejprve podél zdrojů energie – vodních toků. S příchodem parního stroje byly naplno spuštěny procesy **koncentrace obyvatelstva** a výroby do měst. Parní stroj jako zdroj energie vyvolával mohutné **dostředivé tendence** (páru bylo efektivní vyrábět ve velkém množství, vyrobenou energii nebylo možné přenášet na velké vzdálenosti, zdroj paliva – uhlí – musel být v dostupné vzdálenosti). Dalším stimulem územně koncentrovaného osídlení byl rozvoj železnice. Obyvatelstvo se začalo stěhovat z míst neobsluhovaných železnicí do míst napojených na železniční trať. To vedlo k růstu výrobních a dopravních center.

Modernizace zemědělství byla další z podmínek umožňujících zrychlený růst měst. Rozvoj dopravy navíc umožnil městům zvětšit rozsah svého zázemí, které bylo mj. potravinovým zdrojem města.

Demografičtí činitelé rovněž výrazně přispěli k výsledné podobě evropské urbanizace v 19. století. Klíčovým bylo především prudké snížení úmrtnosti způsobené zvýšením životní úrovně obyvatelstva měst a zlepšením hygienických podmínek ve městech (až s určitým zpožděním bylo snížení úmrtnosti následováno také snížením porodnosti – viz. křivka demografického přechodu).

V souhrnu můžeme identifikovat sedm důvodů rychlého rozvoje měst v období průmyslové revoluce:

1. zvýšení efektivity zemědělské výroby
2. průmyslová revoluce – změny v technologiích a organizaci výroby
3. zintenzívnění obchodu a transakční role měst
4. demografická revoluce, snížení úmrtnosti
5. zlepšení dopravy
6. rozvoj zdravotnické péče a hygienických podmínek ve městech
7. kulturní a psychologická přitažlivost měst

Vymezení pojmu urbanizace

Éra průmyslové revoluce spustila proces moderní urbanizace. Proces **urbanizace** je definován jako změna sociálně-prostorových forem společnosti. Nejviditelnější stránkou tohoto procesu je bezesporu růst měst, nicméně urbanizace není pouze změnou osídlení, ale i změnou kulturní a sociální. Urbanizace jako **mnohvrstevnatý proces** má řadu stránek - ekonomická urbanizace (zvýšování počtu osob pracujících mimo zemědělství), demografická (zvýšování podílu městského obyvatelstva), prostorová (změny vzhledu a hmotného uspořádání sídel), sociální urbanizace (osvojení městského způsobu života).

V rámci tzv. **kvantitativního** (nebo také geograficko-demografického) přístupu je urbanizace chápána jako koncentrace obyvatelstva do městských sídel, tj. zvyšuje se podíl obyvatelstva městského na úkor venkovského obyvatelstva určitého území. V souvislosti s tímto pojetím vyvstává problém jak definovat městské sídlo.

Město lze definovat mnoha způsoby – např. politicky, podle počtu obyvatel či sociologicky. Podobně problematické je určit hranice města. Nejednotná definice vyvolává problémy hlavně při srovnání urbanizačních procesů v různých zemích

Město můžeme buď chápat jako **fyzickou entitu** popsateľnou víceméně statistickými - kvantitativními daty nebo jako určitý druh **nové kvality**.

Industrializace a urbanizace v Anglii

Industriální/průmyslová revoluce má kořeny v Anglii – lze ji proto na tomto území přehledně demonstrovat. Nové změny byly spjaty především s rozvojem průmyslových regionů.

Došlo ke zlepšení zemědělství díky mechanizaci a novým systémům obdělávání. Průmyslově vyráběné zboží nahradilo produkty místních řemeslníků. Výrobní řetězec zůstával stále ještě krátký, nicméně jednotlivé výrobní cykly už byly oddělovány a v řadě případů už neprobíhaly v rámci jedné továrny (většinou však v rámci relativně malé oblasti). Postupně se formovaly malé oblasti komplementárních aktivit. Vznikaly tzv. industrial districts – kolem Liverpoolu (textilní cyklus), Birminghamu (kompletní cyklus výroby železa).

Národní trh nebyl tak velký a proto se hlavními ohnisky stávaly přístavy – tzn. aby byly podniky úspěšné, bylo nutné je většinou lokalizovat v přístavech – z tohoto důvodu také k docházelo k rychlejšímu vývoji v pobřežních oblastech.

Hustota zalidnění v rurálních oblastech zůstávala v obdobích charakteristických určitou úrovní mechanizace stabilní – obdělávání dané plochy zemědělské půdy vyžadovalo daný počet lidí.

Národ či region se stal ekonomickou jednotkou – role měst vzrůstala s tvorbou kapitálových trhů. Kolem měst se začaly vytvářet zóny spekulativního farmaření a monoprodukce. Regionální specializace, která byla do té doby typickou pouze pro průmyslové regiony, se objevila i v zemědělské výrobě. Zázemí většiny měst posilovalo – polarizované regiony hrály stále větší roli. Formovala se regionální centra a byla ve venkovském prostoru relativně pravidelně rozmístěna.

Rozmístění měst v průmyslových oblastech již nebylo tak pravidelné – často byla blíže sobě (vznikaly první konurbace). V oblasti Lancashire např. nebylo možné rozlišit městské a rurální regiony – městská krajina byla převládající. Města s metropolitní rolí zde bylo těžké odlišit od těch s pouze výrobní rolí. Metropolitními městy byl např. Manchester a Liverpool – postupně už nežila z výroby, ale z organizace a obchodu. Byla urbánními ekvivalenty regionálních center v rurální krajině.

Národ, který prošel první vlnou industrializace, si nicméně zachoval i některé tradiční rysy:

- stálý význam pobřežních oblastí jako vstupů na mezinárodní trhy,
- setrvávající význam zaměstnanosti v zemědělství (což vysvětluje poměrně dlouhé přetrvávání rurálních regionů).

Prostorová organizace byla charakterizována novými formami:

- vznikem průmyslových regionů, které narušily původní regionální strukturu,
- zvýšenou polarizací rurálních oblastí a diferenciací jejich výrobního zaměření,
- multiplikací ekonomických funkcí hlavních měst (burza, obchod).

Nastává období uniformizace prostoru a racionální myšlení a ideologie vedou k sekularizaci. Řada oblastí nicméně zůstává stále relativně soběstačná a závislá na maloměřítkovém zemědělství.

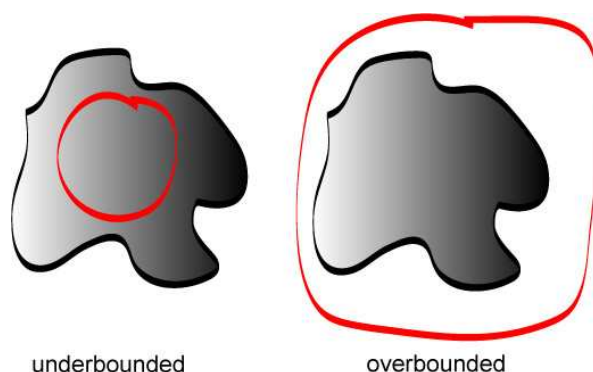
V druhé fázi průmyslové revoluce (mezi válkami) došlo k výraznému usnadnění transportu energie – rozvoj elektřiny a komunikací umožnil větší územní separaci výrobních zón (továren) – dekoncentraci. Každý prostor mohl tedy být věnován průmyslové aktivitě – význam místa byl poměřován jeho ekonomickou výnosností.

Zvýšená mobilita osob nevedla k příliš velkému vyprazdňování rozsáhlých oblastí – denní dojíždění se objevovalo pouze v oblastech, kde struktura populace a hustota zalidnění učinily denní dojížděku efektivní.

Ve skutečnosti se denní život průmyslových oblastí příliš ve svém územním rozsahu nevymykal rozsahu denního regionu tradičního venkovského světa. Růst měst byl samozřejmě posilován dopravní infrastrukturou (tramvaje, vlaky) – suburbánní oblasti byly ale z tohoto procesu vyloučeny, dokud nenabídly tolik lidí, aby se vyplatila výstavba nákladné infrastruktury. Nodální regiony měly proto tvar chobotnice či rukavice.

V industrializovaných zemích došlo k dělení na jádro (core) a periferii – oblast zemědělského či surovinového zázemí. Centrální oblasti žily výrobou či zprostředkováním obchodu. S postupným začleněním do globální ekonomiky se stala zázemí (nejtěsnější oblasti kolem měst) zbytečnými, kromě nabídky několika málo funkcí (rekreace, voda, apod.). Města mohla žít bez jejich těsné přítomnosti. Industriální revoluce posílila roli sítí a hierarchickou strukturu jednotlivých měst. S přechodem do postindustriální éry docházelo k vytváření poměrně rozsáhlých, výrazně homogenních a výrazně specializovaných areálů a regionů. Určitý nezanedbatelný podíl zaměstnaných v zemědělství zapříčinil přetrvávání regionálních před-industriálních struktur v řadě oblastí, nedokonalost komunikačního systému posílila roli národního státu - výměna zboží a služby nemohly být dosud dostatečně internacionalizovány.

Město jako entitu definujeme například na základě **populační velikosti** (*prahová hodnota populační velikosti města se liší podle historické doby a daného území - ve Švédsku je jako město chápáno sídlo s více než 200 obyvateli, v USA 2500 a ve Švýcarsku 10 000, v Japonsku 30 000*), na základě **ekonomická struktury** (*populační velikost sídla zde bývá často kombinována s kritériem zaměstnanosti v nezemědělských aktivitách, např. v Indii je za město považováno sídlo s více než 75% obyvatelstva zaměstnanými v nezemědělských sektorech*). Dalšími ukazateli definujícími město mohou být **administrativní kritéria** nebo nejrůznější typy **morfologických a funkčních** vymezení (*administrativní vymezení města, resp. jeho hranic, vychází často z historického vývoje*). Administrativní hranice města se však jen málokdy shodují s fyzickými (funkčními) hranicemi (model tzv. „underbounded a overbounded city“).

obr. 2: „underbounded a overbounded city“ (červeně je znázorněna administrativní hranice)

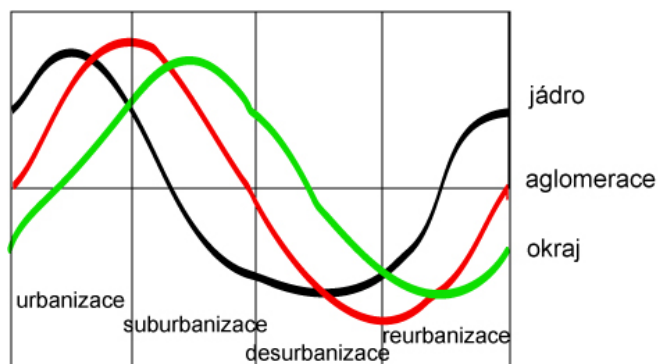
Studium urbanizace pouze na základě sledování podílu obyvatel v městských sídlech se stalo bezpředmětným u zemí, které už dosáhly vysokého stupně urbanizace. Urbanizace se v těchto územích projevovала jinými formami, než prostým populačním růstem měst. Lidnatost přestala být chápána jako jediný ukazatel městskosti. Geografové a urbanisté se začali důrazněji věnovat **sociologickým a ekonomickým** projevům urbanizace. Po stránce kulturní bylo zkoumáno šíření postojů, hodnot, vzorců chování, sociální organizace a prvků městské kultury. Z ekonomického pohledu pak byla studována měnící se ekonomická funkce měst a venkova.

Prostorové a demografické dopady urbanizace v rámci určitého sídelního systému lze zjednodušeně shrnout do několika bodů:

- nerovnoměrnost územního rozložení obyvatelstva ve srovnání se zemědělsky založenou společností
- zvyšování počtu městských sídel, tj. sídel, jejichž ekonomika není založena na zemědělství
- zvyšování průměrné velikosti městských sídel
- zvyšování velikosti největšího městského sídla
- zvyšování rozpětí mezi nejmenšími a největšími městskými sídly
- zvětšování geografických funkčních jednotek/regionů (oblastí dojížděky do škol, zaměstnání či za službami)
- výraznější hierarchie nodálních regionů a specializace městských regionů
- nové formy městského osídlení (aglomerace, konurbace)

Mezi hlavní hnací motory vyvolávající změny v prostorovém uspořádání sídelního systému patří **technologicko-ekonomické** procesy, jako je např. uplatnění významných vynálezů a nových technologií ve výrobě (využití parního stroje, elektřiny, v budoucnu bude možná prostorové uspořádání měst ovlivněno dalším rozvojem Internetu) nebo zefektivňování dopravy. Až na druhém místě co do významu stojí vliv **společenského uspořádání** (urbanizační procesy probíhaly jak v kapitalistických, tak socialistických zemích, lišila se pouze jejich forma).

V průběhu klasického urbanizačního procesu v evropských zemích odstartovaného v 19. století je možné dále rozlišit specifické fáze – urbanizaci, suburbanizaci, desurbanizaci a reurbanizaci.

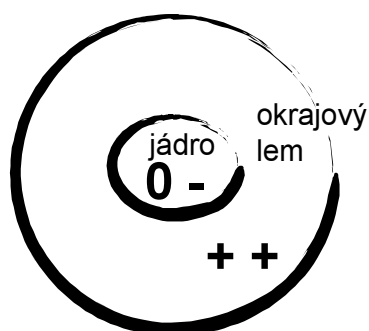

obr. 3: vývoj počtu obyvatel v jednotlivých částech města v průběhu urbanizačních fází

suburbanizace

Charakteristikou této fáze je relativní růst počtu obyvatel okrajových částí města na úkor částí centrálních. Suburbanizační fáze je spojena s upevňováním pozice a ekonomickým růstem střední třídy (počátek suburbanizačních procesů již před válkou - zahradní města v Anglii).

Vznik vzdálenějších satelitních suburbánních center byl umožněn rozvojem individuální automobilové

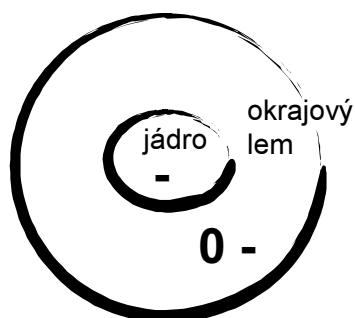
dopravy. Suburbanizační boom se odehrál především v poválečných USA - rozsáhlá suburbia zde jsou často závislá výhradně na dálničním přístupu. Ve Spojeném království šlo o formu housing estates v dojížděkové vzdálenosti vůči pracovním příležitostem (metropolitní vesnice).

Suburbanizace bývá interpretována z mnoha úhlů pohledu:

- jako přirozené rozšiřování teritoria (ekologický přístup) - evoluční růst města.
- suburbanizace jako prostředek útěku (escapismus) - pryč od environmentálních, sociálních a zdravotních problémů vnitřních měst. Suburbium jako azyl.
- jako hledání ideálních měst a komunit.
- jako individuální volba spotřebitelů - více prostoru, nové bydlení, sociální homogenita.
- jako návrat k vesnickému způsobu života se současným udržením vztahů k městskému jádru.

desurbanizace

Pozorovatelná od 60. let v západní Evropě. Projevuje se celkovým úbytkem obyvatelstva ve městě a

růstem populace v rurálních (venkovských) oblastech.

Desurbanizační fáze je charakteristická pro oblasti s již dosaženým vysokým stupněm urbanizace.

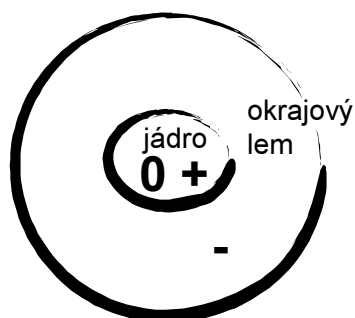
Bývá interpretována jako:

- vedlejší efekt růstu metropolitních regionů
- výsledek decentralizace výroby a zvýšené zaměstnanosti ve službách
- doplňování poklesu počtu ekonomicky aktivních v zemědělství („znovuosidlování“ vyprázdněné venkovské krajiny městskými obyvateli)
- důsledek zlepšené infrastruktury v rurálních oblastech
- rurální nostalgie

reurbanizace

Jde o kombinovaný proces, který se v současnosti projevuje u vybraných metropolitních oblastí.

Typickým znakem je „návrat“ obyvatelstva do vnitřního města a jeho oživení.

Regionální aspekty urbanizace

Urbanizace vyspělých zemí byla bezesporu „tažena“ procesem industrializace, který byl až o něco později doplněn působením demografického přírůstku obyvatelstva v rámci II. demografického přechodu. Zejména západní Evropa je vysoce urbanizovanou oblastí s 75 –80 % obyvatel v městských oblastech. Logicky v letech 1980 až 1995 vykázal tento makroregion jedny z nejnižších hodnot nárůstu městské populace. Severní, jižní a západní Evropa zaznamenávají po dlouhou dobu jeden z nejpomalejších populačních růstů. 12 zemí tvořících evropskou unii v roce 1994 zaznamenávalo velice nízký přirozený přírůstek, který byl do jisté míry vyvažován a převažován migračními proudy. Podobný průběh (dosažení vysoké úrovně urbanizace, oslabení významu přirozeného přírůstku, nárůst významu mezinárodní imigrace) lze zaznamenat i v případě severní Ameriky.

Průběh a hnací příčiny urbanizace v zemích tzv. třetího světa již nejsou tak jednoznačné. Velice se také liší míra urbanizace v jednotlivých makroregionech. V řadě rozvojových zemích roste prudce počet obyvatel několika vybraných velkých měst, zatímco nadále velký podíl populace zůstává venkovským. Dalším rysem v mnoha rozvojových zemích je prudký populační růst vyvolávající často intenzivní migrační proudy do měst (ta ovšem většinou nedisponují dostatečnou ekonomickou základnou a infrastrukturním vybavením).

Asijsko-pacifický region je možné rozčlenit do 3 bloků v závislosti na dosaženém stupni urbanizace:

1. Mezi nejvíce urbanizované patří Austrálie, Nový Zéland, Japonsko, Hongkong, Singapur a Korea;
2. Druhou skupinou jsou Thajsko, Indonésie, Malajsie, Filipíny, Pákistán s podílem zemědělství pod 30% HDP a s 30 až 50 % obyvatel v městských oblastech;
3. Čína, jižní Asie – rurální oblasti s převládající zemědělskou společností.

V řadě asijských zemí dochází k explozi v rámci metropolitních areálů a přelévání populace přes jejich původní hranice (Tokyo, Jakarta, Bangkok). Prudký růst řady velkých měst je dán rolí v národní ekonomice (jsou však ekonomicky nevýznamná v globálním pohledu – Delhi, Karáčí, Dháka). V Asii se také objevuje řada procesů o usměrnění urbanizačního procesu, urbanizaci periferních oblastí (Čína – zvládnutí dramatické migrace z venkova do měst v 80 a 90. letech, která vznikla jako reakce na rigidní politiku 60 a 70. let).

Afrika čelí patrně pravděpodobně nejvážnější problémy pramenící z nekontrolovatelného růstu měst – zde je lokalizována řada nejrychleji rostoucích národů. Růst měst má dvojí průběh:

1. města narostlá v postkoloniální éře 60 a 70 let a nyní rostoucí rovněž i z přirozeného přírůstku nežli pouze z migračních zisků;
2. růst středních měst jako reakce na obrovské sociální a environmentální problémy velkých hlavních měst.

Mezi největší patří především Lagos, Káhira. Městská populace narůstá tempem cca 4,5 procenta ročně, což rozhodně neodpovídá tempu vývoje ekonomiky. V souvislosti s nedostatečnou úrovní plánování je dramatickým horizontální růst nenásledovaný patřičným infrastrukturním vybavením.

Urbanizace v socialistických zemích

Naznačené urbanizační procesy byly v podmínkách socialistických zemí více či méně pozměněny (deformovány). Od urbanizace probíhající v západoevropských zemích se odlišovaly v několika bodech – nedocházelo ke vzniku tak výrazných rozdílů mezi jednotlivými městy (v prostředí centrálně řízené ekonomiky byl uměle stimulován růst malých a středních měst umístováním průmyslových závodů), takřka neprobíhala suburbanizace (pokud za suburbanizaci nepovažujeme růst okrajových panelových sídlišť), pohyb obyvatelstva mezi regiony a městy byl omezen, úroveň osobní mobility byla nižší než v prostředí západoevropských měst.

Po pádu socialistických režimů v zemích post-sovětského bloku došlo ve většině případů k nárůstu velkých/hlavních měst těžících z nárůstu tercierního sektoru. Naopak rozvoj specializovaných průmyslových měst a měst nižších velikostí byl pozastaven.

Související literatura

- HORSKÁ, P., MAUR, E., MUSIL, J. (2002): Zrod velkoměsta - urbanizace českých zemí a Evropa. Praha - Litomyšl, Paseka.
- MUSIL, J. (1967): Sociologie soudobého města. Praha, Nakladatelství Svoboda.
- PACIONE, M. (2001): Urban Geography: A Global Perspective. London, Routledge.